

Irano-Islamic Research in Politics, Vol.3, No4, 124-150.

Sheikh Ahmed Torbati (Sultan al-Ulama), Ruh al-Quds newspaper and its role in the discourse of tradition, modernity and the constitutional movement¹

Ahmad javanshiri²

AliAsghar Davoudi³

saeed gazerani⁴

Ali Zarei⁵

Abstract

The Constitutional Revolution (1905–1911) stands as a decisive turning point in the evolution of Iran’s modern political thought and press culture. It marked the emergence of a new political consciousness that challenged the entrenched structures of absolutism and sought to introduce principles of legality, representation, and civic participation. The press, as one of the most dynamic institutions of this period, not only reflected the revolutionary spirit of the time but also functioned as a central instrument of political mobilisation. Among the influential journals of this transformative era, Ruh al-Quds occupies a distinctive place. Under the leadership of Sheikh Ahmad Torbati Khorasani—known as Sultan al-‘Ulama—this publication became both a voice of reform and a vehicle for contesting tyranny through religious and intellectual discourse. Sheikh Ahmad Torbati exemplified the complex role of the ‘ulama in the early twentieth-century Iranian political sphere. A scholar of profound religious training and an ardent advocate of constitutionalism, Torbati bridged the domains of clerical authority, journalism, and revolutionary activism. His career demonstrates the dynamic interplay between religion and modernity in the shaping of Iran’s constitutional thought. As Professor Nafisi and other historians have observed, the Iranian clergy had long functioned as a pivotal institution in moments of social and political change, particularly since the Safavid period. Yet, during the Constitutional Revolution, this institution underwent

¹ . Received: 07/12/2024; Accepted: 17/01/2025; Printed: 22/01/2025

² . Department of Political Science, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran (Corresponding Author) javanshiriahmad@gmail.com

³ . Department of Political Science, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran. adavoudi@mshdiau.ac.ir

⁴ . Department of Political Science, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran. sgazerani@mshdiau.ac.ir

⁵ Islamic Azad University of Mashhad. ali1362zareii@gmail.com

profound transformation as segments of the clerical class aligned themselves with modern political principles while others resisted them. Torbati represented the strand of reformist clerics who interpreted constitutionalism as a moral and religious imperative compatible with Islamic notions of justice and resistance to despotism. The Revolution's intellectual and political foundations rested upon an uneasy synthesis of modern and traditional worldviews. While constitutionalist thinkers drew inspiration from Western models of governance and the rule of law, they simultaneously sought to root these ideals within indigenous cultural and religious frameworks. Iranian society, however, lacked a developed political culture capable of sustaining such a synthesis. The persistence of authoritarian political structures, the absence of a developmental state, and deep divisions between the elite and the masses hindered the consolidation of constitutional ideals. Torbati's intellectual and journalistic activities must be understood within this context of transition, where modern concepts of citizenship and governance encountered the enduring realities of traditional social order. In Ruh al-Quds, Torbati articulated a discourse that sought to harmonise modern political thought with Islamic moral reasoning. His writings combined the language of religious legitimacy with the vocabulary of constitutional reform. Through a creative redefinition of key theological terms, he endeavoured to transform religious symbolism into a tool of political critique. For instance, concepts such as Zill Allah ("the Shadow of God")—traditionally used to affirm the divine authority of the monarch—were reinterpreted to expose the illegitimacy of despotism and to sanctify resistance against tyranny. In doing so, Torbati contributed to the formation of a hybrid political lexicon that allowed religious audiences to engage with modern constitutional ideas without perceiving them as alien to Islamic tradition. Torbati's engagement with the press was not merely theoretical but also profoundly activist. Ruh al-Quds became one of the most powerful voices of the revolutionary press, promoting public awareness of political rights and denouncing the conspiracies of reactionary forces. When autocratic elements sought to subvert the newly established constitutional order, Torbati responded through impassioned editorials calling for steadfast revolutionary resolve. His commitment to the cause of freedom and justice was not confined to the written word. During the royalist assault on the Majlis in 1908 (1326 AH), Torbati set aside his pen, took up arms, and fought in defence of the constitutional movement. Captured during the ensuing repression, he was executed, his body reportedly thrown into a well—a martyrdom that symbolised the tragic collision between revolutionary idealism and entrenched autocracy. The historical significance of Sheikh Ahmad Torbati's role extends beyond his personal sacrifice. His efforts illustrate the broader contribution of the press and the clergy to the modernisation of Iran's political discourse. By embedding modern constitutional principles within a religious framework, he facilitated a form of political communication accessible to wider segments of an overwhelmingly illiterate population. Although literacy rates at the time barely exceeded five percent, newspapers such as Ruh al-Quds functioned as oral and communal media, their contents read aloud in mosques, bazaars, and public gatherings. Thus, Torbati's

influence was not limited to the literate elite but reached into the social fabric of the constitutional movement itself. Nevertheless, the constitutional experiment soon confronted formidable challenges. Less than fifteen years after the establishment of the Majlis, political factionalism, foreign intervention, and the re-emergence of autocracy undermined the Revolution's initial achievements. The failure to construct a coherent hegemonic discourse capable of reconciling religious and modernist perspectives prevented the consolidation of a sustainable constitutional order. Yet, the intellectual and moral legacy of figures such as Torbati endured as part of Iran's broader struggle for freedom and justice. His life and writings exemplify the enduring tension between tradition and modernity—a dialectic that has continued to shape Iranian political development well into the contemporary period. In conclusion, Sheikh Ahmad Torbati's political and journalistic activities during the Constitutional Revolution reveal the capacity of individual agency and religious authority to catalyse structural transformation. His fusion of Islamic ethics with modern political ideals created a distinctive form of constitutional discourse that challenged tyranny while preserving cultural authenticity. The commemoration of his name in the public spaces of Tehran and Khorasan is not merely an act of historical remembrance; it signifies the continuing resonance of his ideas in Iran's collective political memory. Torbati's legacy thus reminds scholars that the history of Iranian modernity cannot be understood solely through secular narratives of reform but must also account for the vital contributions of religious intellectuals who, like him, sought to reconcile faith with freedom.

Keywords: Constitutional Revolution, Constitutional Law, Legal Legitimacy, Traditional Legitimacy, Democratic Legitima

سیاست پژوهی اسلامی ایرانی، سال سوم، شماره چهارم (پیاپی دوازدهم) زمستان ۱۴۰۳، ۱۲۴-۱۵۰.

شیخ احمد تربتی (سلطان‌العلماء)، روزنامه روح‌القدس و نقش آن در گفتمان سنت، تجدد و جنبش مشروطه^۱

احمد جوانشیری^۲

علی اصغر داودی^۳

سعید گازرانی^۴

علی زارعی^۵

چکیده

انقلاب مشروطه در اواخر دوران قاجار به عنوان حرکتی برای براندازی نظام استبدادی و استقرار دموکراسی آغاز شد و با صدور فرمان مشروطیت به اوج خود رسید. تصویب نخستین قانون اساسی و تشکیل مجلس شورای ملی از جمله دستاوردهای کلیدی این انقلاب به شمار می‌رود. در این میان، نقش علما و روشنفکران در فراهم کردن زمینه‌های لازم برای شکل‌گیری و پیشبرد این جنبش بسیار برجسته بود. یکی از چهره‌های تأثیرگذار این دوران، شیخ احمد تربتی، مشهور به «سلطان‌العلماء» بود. وی به عنوان یکی از حامیان مشروطه، پس از پیروزی این جنبش، روزنامه «روح‌القدس» را در تهران منتشر کرد. نوشته‌های انتقادی وی علیه شاه و دربار، سبب توقیف روزنامه و محاکمه‌اش شد. پس از حمله نظامی به مجلس، شیخ احمد تربتی از مشروطه دفاع کرد اما در نهایت دستگیر و کشته شد. ورود ایران به عصر جدید و ایجاد شکاف عمیق میان سنت و تجدد که با شکست‌های خارجی و گسترش استعمار همراه بود، زمینه‌ای برای ظهور تعارضات گسترده فراهم کرد. سنت و مدرنیته که از نظر ماهوی با یکدیگر در تضاد قرار دارند، باعث شدند نهاد روحانیت نیز تحت تأثیر این تقابل قرار گیرد. روحانیت که تا پیش از آن نقشی دینی و مذهبی داشت، با مسائل و چالش‌های جدیدی مواجه شد که جنبه‌ای غیرمذهبی داشتند و اصل دین و اعتقادات سنتی را مورد هدف قرار می‌دادند. این تعارض با ورود مدرنیته و عدم توانایی ایرانیان در پاسخ‌گویی مناسب به بحران‌های جدید شدت یافت. انقلاب مشروطه به عنوان نقطه عطف ورود ایران به این دوره از تعارض میان مدرنیته و سنت محسوب می‌شود که به ایجاد شکاف‌های عمیق میان نیروهای سیاسی، از جمله روحانیت، انجامید. این مقاله با رویکرد تحلیل گفتمان به بررسی محتوای روزنامه «روح‌القدس»، نقش آن در ترویج مفاهیم مشروطه‌خواهی و نقد استبداد و همچنین ارتباط آن با سنت و تجدد می‌پردازد. نتایج نشان می‌دهد که این روزنامه با بهره‌گیری از زبان مذهبی و ادبیات سیاسی توانست زمینه‌های اجتماعی و فکری برای مقابله با استبداد و استقرار مشروطیت را فراهم کند.

واژگان کلیدی: شیخ احمد تربتی (سلطان‌العلماء)، روح‌القدس، مطبوعات، مشروطه، سنت، تجدد.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۹/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۸؛ تاریخ چاپ: ۱۴۰۳/۱۱/۳

۲. عضو هیئت علمی گروه علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد. (نویسنده مسئول)

javanshiriahmad@gmail.com

۳. عضو هیئت علمی گروه علوم سیاسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

adavoudi@mshdiau.ac.ir

۴. عضو هیئت علمی گروه علوم سیاسی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران.

sgazerani@mshdiau.ac.ir

۵. دانشگاه آزاد اسلامی مشهد. ali1362zareei@gmail.com

مقدمه

مشروطه نقطه عطف تاریخ مطبوعات سیاسی ایران است. جنبش مشروطه‌خواهی فضایی ایجاد کرد که توانست جو استبداد و اختناق حاکم بر جامعه را از میان بردارد. این فضا در مطبوعات هم مشهود بود. روح‌القدس از روزنامه‌های تأثیرگذار مشروطه است که نقش فراوانی در آگاهی‌بخشی به مردم داشت. شیخ احمد تربتی از متبحرترین شخصیت‌ها در زمینه روزنامه‌نگاری و نیز در عرصه سیاست و مبارزات سیاسی بود. به قول استاد نفیسی، زمانی نهاد روحانیت در ایران دچار تحولات و تحرك شد که بعد از صفویه هر تغییر بزرگی در ایران به وقوع پیوسته، مثل مقابله با استبداد و استعمار، نهاد روحانیت نقش محوری داشته است.

انقلاب مشروطه انقلابی بود مدرن که با گسستن از سپهر اندیشه سنتی ایران، برای ماندگاری خود نیازمند برقراری ارتباط با فرهنگ ایرانی بود. وجود اندیشه‌ها و لایه‌های فرهنگی گوناگون و خرده‌فرهنگ‌های قومیت‌ها در فلات ایران و شکاف‌های تمدنی ناشی از همزیستی فرهنگ اسلامی و ایرانی، مشروطه را با دشواری‌های بسیار روبه‌رو کرد. جامعه ایرانی گرفتار در چنبره استبدادزدگی، نه فرهنگ سیاسی توسعه‌یافته‌ای داشت که بتواند گفتمان سیاسی‌اش را سامان دهد، نه دارای دولتی توسعه‌گر بود که به فرهنگ‌سازی بپردازد و با راهبری خود جامعه را به مقصود برساند. اندیشه مشروطه، مدرن بود و جامعه ایران، سنتی. آمیزش مدرنیته و سنت به تعارضاتی انجامید که تاریخ صد سال گذشته ایران را صحنه‌گردانی کرده است.

برخورد سنت و تجدد یا به قول امروزی مدرنیته، شاید اجتناب‌ناپذیر باشد، ولی آیا پابندی به ارزش‌ها و ابزارهای سنتی و دوری از ارزش‌ها و ابزارهای مدرن یا مقاومت در برابر آنها راه چاره این برخورد است یا باید از گفتمان سنت به گفتمان جدیدی به نام مدرنیته رسید؟

دکتر عنایت اعتقاد دارد اصل این تحرك، همان اجتهاد است که امکان را برای انطباق با تحولات سیاسی داراست؛ چراکه افزایش تماس با غرب از

عهد صفویه، پیامدهای ناگوار چند جنگ با روسیه، کوشش‌های نافرجام سیاست‌مداران منورالفکر در جهت نوسازی همچون میرزاتقی خان امیرکبیر و میرزا حسین خان مشیرالدوله، تأسیس چاپخانه، دست‌یازی‌های مداوم استعمارگران همچون امتیاز تنباکو، امتیاز رویترو...، اعزام محصلین به خارج و سرانجام نفوذ افکار و مفاهیم فرهنگی و روشنفکرانه از غرب، همه و همه دست به دست هم داده و گرایش‌ها را در معارضه با اندیشه و توجه عالمان به سیاست به وجود آورده است.

غیر از اینها، از عوامل مهم دیگر توجه علما به سیاست، نظام سیاسی پس از حکومت صفویه بود که حکومت‌ها برای مشروعیت‌بخشیدن به شدت احساس نیاز می‌کردند. به همین دلیل نهاد روحانیت در حکومت قاجار اهمیت بالایی پیدا می‌کند. به نوشته دکتر زیباکلام در این زمان عالمان به عنوان رهبران و حافظ شریعت منزلی یافتند که فقدان قدرت سیاسی کارآمد در سراسر دوران قاجارها نیز موضع علمای تشیع را محکم‌تر می‌کرد. نیاز قاجار به برخورداری از حمایت علما، به‌ویژه در جنگ‌های با روسیه که به کاهش محبوبیت آنها انجامید، از علل مهمی بود که افزایش اعتبار موقعیت علما را به دنبال داشته است. تسلط علمای ایران بر بسیاری از مراکز و مسائل اعتقادی و اجتماعی، بهره‌مندی از امتیاز بست‌نشینی، سیاست حمایت از مردم در برابر ظلم حکومتی، مقابله با نفوذ سلطه‌جویانه قدرت‌های خارجی در ایران و برخورداری از درآمدهای ناشی از سهم امام، تولیت مدارس، مساجد و اوقاف، سرپرستی اموال مجهول، دارایی‌های ایتام و نذورات شرعی مردم برخی از زمینه‌هایی بود که گسترش مبانی نفوذ علما در جامعه را به دنبال داشت.

درحالی‌که تا قبل از ورود تجدد به ایران، اکثریت آنها در راستای اجرای شرعیات و ذکر وظایف شرعی حکومت عمل می‌کردند، زمانی که اصلاحات آغاز شد و توسط تحصیل‌کردگان از فرنگ برگشته جنبه‌های فکری آن نیز وارد ایران شد، این بار روحانیت با مسائل پیچیده‌ای مواجه شد که می‌توان از آن به عنوان ستیز سنت و تجدد یاد کرد. رویارویی علما با مسائل قبلاً در

درون سنت اتفاق افتاده است، درحالی‌که از این بعد، بیشترین مواجهه علما با مسائل، بیرونی بوده که موارد غیردینی را دربر می‌گرفت.

بررسی مطبوعات هر دوره بهترین وسیله و روش شناخت مسائل جاری و اوضاع سیاسی- اجتماعی آن دوره است. ابوترابیان بیان می‌کند که مورخان و محققان برای تعبیر و تفسیرهای مورد نیاز خود طبعاً وسیله‌ای ارزشمندتر از مطبوعات منتشره در هر یک از مقاطع مورد بررسی نمی‌شناسند.

یکی از نشانه‌های حضور فعال روحانیت در عرصه سیاسی تاریخ معاصر ایران را می‌توان در نهضت مشروطه دید. به دلیل ظلم و ستمی که توسط سلاطین بر مردم روا داشته می‌شد، روحانیت به عنوان یک گروه ذی‌نفوذ (در توده مردم) همواره در مراسم مختلف ازجمله هنگام برگزاری نماز جماعت، عزاداری‌ها، اعیاد و سایر مناسبت‌های مذهبی، به ترویج نهضت مشروطه می‌پرداختند و بر حاکمان فشار وارد می‌آوردند (آقابخشی و افشاری‌راد، ۱۳۷۴، ۲۶۷).

شیخ احمد تربتی خراسانی (سلطان‌العلماء)، نمونه تأثیرگذاری است که وقتی آنان را فرامی‌خوانند، به صحنه می‌آیند، نقش خود را با قدرت و قوت به اجرا می‌گذارند و خاموش می‌شوند. شیخ احمد، از دیگر کشتگان کودتای باغشاه در ۲۳ جمادی‌الاول ۱۳۲۶، در هنگام سختی کم نگذاشت. اما وی نامی به مراتب فراموش‌شده‌تر و مظلوم‌تر از بقیه دارد؛ همچون میرزا جهانگیرخان، آشتی‌ناپذیر و محکم قلم برداشت و به جنگ فرهنگی و عقیدتی با دستگاه استبداد پرداخت و مانند مساوات، به قول کسروی شاخ در شاخ شخص شاه مستبد انداخت و زورآور شد. در روز حمله به مجلس، قلم بر زمین گذاشت و تفنگ برداشت تا به مبارزه مستقیم با زورگویان نظامی‌گرا بپردازد و او را سلاخی کردند و به چاهی انداختند.

در بین روزنامه‌های دوران مشروطه نام روزنامه روح‌القدس بس بلندآوازه است که تا قیام قیامت هیچ‌کس نام این روزنامه را در صفحات زرین تاریخ مطبوعات ایران فراموش نخواهد کرد. اما آنچه از این مسئله بلندآوازه‌تر و

مهم‌تر است، نام مدیرمسئول و سردبیر این روزنامه آزادی‌خواه عهد مشروطه است که در عین گمنامی، همواره برگ زرینی بر اوراق تاریخ مطبوعات ایران افزوده است.

براون می‌نویسد: روح‌القدس در نتیجه شجاعت و شهامت خارق‌العاده نویسنده آن در دفاع از مشروطیت و پیشرفت نهضت ملی، سهم ویژه‌ای داشته است. چنان‌که هنگام کودتای ارتجاعی محمدعلی شاه، تفنگ به دست گرفت و وارد صفوف ملیون شد و در دفاع از مجلس شورای ملی، سخت به نبرد پرداخت و عاقبت گرفتار شد و با غل و زنجیر، در باغشاه محبوس و مقید گشت و پس از تحمل شکنجه‌های بسیار، شربت شهادت نوشید (براون، ۱۳۴۱، ۳۹۵/۳-۳۹۴).

وی که پس از گذشت یک سال از برقراری نظام مشروطه و تشکیل پارلمان در ایران، انتظارات بیشتری در راه ایجاد حکومت ملی، عدالت و استقلال سیاسی از مشروطه‌خواهان و نمایندگان دارد، با اشاره به توطئه‌ها و فتنه‌های خودکامگان و مرتجعان در برهم‌زدن مشروطیت، خواستار قاطعیت انقلابی رهبران جنبش است.

۱۱۲ سال پیش، ایران محمل و منزل انقلابی شد که تغییرات بنیادین بسیاری را تجربه کرد. همین که حکومت سلطنتی مطلقه، حتی در کلام و روی کاغذ، به سلطنتی مشروطه تبدیل شد، بدل به مهم‌ترین اتفاق خاورمیانه در دهه اول قرن بیستم شد. ایران، صاحب مجلس شد و حکومت قانون. مردم اما حق انتخاب پیدا کردند که رأی دهند و برگزینند.

در این میان، هم روحانیان و هم روشنفکران متحول شدند و دست‌کم در این موضوع، هم‌داستان شدند. مطبوعات به اوج تعالی خود رسید و این البته در شرایطی بود که مردم شاید چیزی در حدود پنج درصدشان سواد داشتند. اما کاخ آمال آنان، خیلی زود کوخ شد و کمتر از ۱۵ سال بعد، دوباره استبداد همچون یک دمل چرکین در تن این سرزمین سر باز کرد. از پس انهدام

مجلس و تقسیم ایران میان دول رقیب آن روزگار و جنگ جهانی اول و قحطی و بیماری، مشروطه ایرانی سرنوشتی دیگرگونه یافت.

نام شیخ احمد تربتی معروف به سلطان‌العلماء خراسانی، روحانی و روزنامه‌نگار شجاع دوران مشروطه اول، همچون نام روزنامه روح‌القدس بر بلندای قله‌های باعظمت مبارزه با استبداد محمدعلی‌شاهی همچون ستاره‌ای پرنور بر آسمان پرتلاطم این دوران مطبوعاتی می‌درخشد.

مشروطیت را می‌توان گام نهادن ایران به جهان نو برشمرد. این اتفاق از نیمه عصر ناصری، با نشر مطبوعات، تأسیس مدارس و همچنین حرکت‌های سیاسی‌اجتماعی آغاز شد و نهایتاً با هدایت بخشی از علما و نخبگان به استقرار نظام مشروطه در ایران منتهی شد. ایران، در فاصله استقرار مشروطیت تا پایان قاجاریه، تجربه‌ای نو را پشت سر گذاشت. برای نخستین بار، نشریات آزاد در ایران منتشر شد، عالمان دینی با دو قرائت مشروعه‌خواهی و مشروطه‌خواهی در برابر هم صف‌آرایی کردند، در دوگانه سلطان و رعیت، سخن از برابری شاه و مردم به میان آمد و نخستین قانون اساسی و مجلس ملی در ایران شکل گرفت. تمام این تجربه‌های نو، با چالش‌های جدی در داخل و خارج از ایران همراه بود؛ چراکه رقابت قدرت‌های خارجی از یک سو و تلاش نخبگان ایرانی برای بهره‌مندی از تجربه‌های غربی از سوی دیگر، مناسبات جدیدی را عرصه بین‌الملل رقم زد. ایران در کمتر از دو دهه گام‌های بزرگی برای گذار از روزگار جهان قدیم به جدید برداشت و این حرکت تا پایان قاجاریه تداوم یافت. این دوران تأثیرگذار در حیات سیاسی‌اجتماعی ایران، دستمایه پژوهش در نیم‌قرن اخیر بوده است، تا جایی که به باور برخی پژوهشگران، بسیاری از تحولات بعدی ایران، تداوم نهضت مشروطیت بوده است.

در پاسخ به این پرسش که نهاد روحانیت و نشریات به‌خصوص روح‌القدس در قبال تحولات چگونه بوده است، می‌توان این فرضیه را بیان کرد که ورود مجدد به ایران و وقوع انقلاب مشروطه، سبب شکل‌گیری اختلافات اساسی و جبهه‌بندی نو میان جریان‌های مذهبی و روحانیت شده

و چالش‌های دشواری را میان سنت و تجدد سبب شده است. نظام مشروطه، نظامی بر پایه تجدد بود. این اندیشه پیش‌نیاز ویژه خود را می‌طلبید که در غرب نهادینه شده بود.

در این نوشتار سعی شده است نقش شیخ احمد تربتی صاحب نشریه روح‌القدس در جنبش مشروطه‌واکاو و مورد بررسی قرار گیرد. پژوهش حاضر از نوع کیفی بوده و گردآوری داده‌ها از طریق کتاب‌ها و مقاله‌ها انجام شده است.

ادبیات نظری

ازجمله روش‌هایی که اخیراً با استفاده از آن به بررسی وقایع و حوادث تاریخی و اجتماعی و سیاسی و... می‌پردازند، روش و نظریه گفتمان است. مطابق نظریه گفتمان، هر گفتمان یک منظومه معنایی است که واژه‌ها و نشانه (signifier) آن در کنار هم و در پیوند با یکدیگر یک مجموعه معنادار را می‌آفرینند. مجموعه‌ای که الزاماً گزاره‌های زبانی نیستند، بلکه مجموعه‌ای گسترده از داده‌های زبانی و غیرزبانی را دربر می‌گیرد و با همه آنها به‌مثابه متن برخورد می‌کند.

نظریه گفتمان، جامعه را نظم نمادینی می‌داند که تقابل و غیریت‌سازی‌های اجتماعی و بحران‌های ساختاری آن را نمی‌توان به مسئله طبقاتی تعیین‌یافته توسط فرایندها و روابط اقتصادی کاهش داد (قجری، ۱۳۹۲، ۲۳-۳۲). گفتمان در این مفهوم، تأکیدی است بر این واقعیت که هر صورت‌بندی اجتماعی، معنای خاص خود را دارد که برای تحلیل آن باید شرایط وجوبی و امکانی آن را شناخت. گفتمان به‌مثابه کلیت معناداری است که عاملان و کنشگران اجتماعی با درک موقعیت و جایگاه خود در این دستگاه، به شکلی معنادار بر پایه ارزش‌ها و نمادهای به رسمیت شناخته‌شده عمل می‌کنند (حسن‌پور، ۱۳۹۲، ۷۹). در این چارچوب، معنا از رابطه ذاتی میان دال (لفظ) و مدلول (مفهوم) پدید نمی‌آید، بلکه حاصل رابطه‌ای قراردادی و سیال میان دال و مدلول است (کاظمی، ۱۳۷۸، ۳۸).

فوکو معتقد است هرگز گفتمان‌ها از روابط قدرت خالی نیستند و صدور دستورالعمل و وضع قوانین و مقررات و آیین‌نامه‌ها در مباحث اخلاقی، نشان از سلطه و اعمال قدرت در این حوزه دارد (صالحی‌امیری، ۱۳۸۶، ۱۵۹). نزد دریدا نیز تثبیت کامل معنا و رسیدن به یک نظام بسته گفتمانی امکان‌پذیر نیست (منوچهری، ۱۳۸۷، ۱۳۸). از منظر دریدا، همه تعاملات انسانی با متنیت و سلطنت می‌شوند. افراد، دولت‌ها و نهادها همه بخشی از این متن کلی‌اند؛ یعنی فرامتنی که همه در آن حک شده‌ایم (محمدپور، ۱۳۹۶، ۴۶۸). از منظر لاکلا، آنچه می‌گوییم به بافت گفتمانی وابسته است؛ درواقع معنایی به بافت گفتمانی وابسته است که در آن پدیدار می‌شوند (لاکلا، ۱۳۹۵، ۲۳۴-۲۲۵). ارنستو لاکلا و شنتال موف معتقد به گفتمانی‌بودن تمام موضوعات (ابژه‌ها) و رفتارها هستند. این به آن معنا نیست که همه چیز گفتمانی و زبانی است، بلکه به این معناست که اشیا برای اینکه قابل فهم باشند، باید به عنوان جزئی از یک چارچوب گسترده‌تر معانی وجود داشته باشند (تاجیک، ۱۳۷۹، ۱۳۹)؛ مفهومی که مختص همان نظام معنایی است (کسرائی، ۱۳۸۸، ۳۴).

در مجموع، این نظریه درصدد فهم کنش‌های معنادار و آرمان‌های اجتماعی در زندگی سیاسی و تحلیل شیوه‌هایی است که طی آن، نظام‌های معنایی یا گفتمان‌ها، فهم مردم از نقش خود در جامعه را شکل می‌دهند و بر فعالیت‌های سیاسی آنان تأثیر می‌گذارند (حسن‌پور، ۱۳۹۲، ۷۸). در این چارچوب، گفتمان، نظامی از نشانه‌های معنادار است که هویت سوژه‌ها و ابژه‌ها را شکل می‌دهد و خواهیم پذیرفت که گفتمان یک سازه سیاسی، تاریخی و تصادفی مبتنی بر آنتاگونیسم (خصوصیت)، خودی و دگرساز، مبتنی بر نوعی اراده و اعمال قدرت و هژمونی طلب است. از این منظر، هویت ما برخاسته از اندرکنش‌های مان با دیگران و مبتنی بر زبان است. انبوهی از گفتمان‌ها به شکل پیوسته و مداوم در حال ساخت و تولید هویت ما هستند؛ بنابراین هویت نه از درون شخص، بلکه از قلمرو و عرصه اجتماعی برمی‌خیزد.

مشروطه و مطبوعات

نشریات در افکار عمومی، در همه جوامع نقش بدیعی بر عهده داشته‌اند؛ از این رو مطبوعات را رکن چهارم دموکراسی می‌دانند. انتقاد از رژیم استبدادی را مطبوعات دوره مظفرالدین شاه قاجار آغاز کردند. بیان مطالبات مردم از سوی نشریات پس از فرمان مشروطه و نخستین دوره مجلس شورای ملی ادامه پیدا کرد.

نخستین روزنامه فارسی در ایران که اسم رسمی نداشت ولی به نام کاغذ اخبار معروف شد، هم‌زمان با سومین سال سلطنت محمدشاه به سردبیری میرزا صالح شیرازی منتشر شد. پس از گذشت حدود سه ماه از انتشار این اعلام‌نامه یا طلّیعه، نخستین شماره از روزنامه میرزا صالح به نام کاغذ اخبار در تاریخ دوشنبه ۲۵ محرم الحرام ۱۲۵۳ ه.ق منتشر شد (رسول‌اف، ۱۳۸۹، ۲۷).

پس از آن تا آغاز دوره ناصری نشریه‌ای در ایران منتشر نشد. در دوره ناصری نخست زاهر یرادی باهرا (اشعه روشنایی) در ارومیه طبع شد و پس از آن روزنامه‌نگاری فارسی به اهتمام میرزاتقی خان امیرکبیر پا گرفت و به دنبال وی دیگران نیز این راه را ادامه دادند. در طول قریب به ۵۰ سال روزنامه‌نگاری در دوره ناصری، ده‌ها روزنامه‌نگار در داخل و خارج از کشور به فعالیت‌های مطبوعاتی اشتغال داشتند (قاسمی، ۱۳۷۹، ۱۷/۱).

در موقع صدور فرمان مشروطیت روزنامه‌هایی که در پایتخت انتشار می‌یافت، ایران و اطلاع و تربیت و ادب و شاهنشاهی و مجموعه اخلاق بودند. روزنامه‌های حدید و کمال در تبریز و روزنامه مظفری در بوشهر به چاپ می‌رسید که غالباً جنبه خبری و ادبی داشتند. با ظهور مشروطیت و بعد از افتتاح مجلس که تا پایان سال ۱۳۲۴ که بیش از چهار ماه نمانده و هنوز مقرراتی برای چاپ و انتشار روزنامه وضع نشده بود با وجود این بیش از ۲۰ امتیاز روزنامه در این چهار ماه برای انتشار صادر گردید که غالباً به همان رسم و ترتیب دوره استبدادی و بر طبق فرمان اجازه داده می‌شد. بیش از

نصف این عده در تبریز و یک ثلث در طهران و نصیب اصفهان دو و در مشهد یکی انتشار یافت (محیط طباطبائی، ۱۳۶۶، ۱۲۹).

دو روزنامه روح‌القدس و صوراسرافیل در صف مقدم مبارزان راه آزادی و دفاع از مشروطیت قرار داشتند. انتشار روزنامه‌های صوراسرافیل و روح‌القدس از پیروزی انقلاب مشروطیت شروع شد و تا کودتای محمدعلی شاه قاجار به طول انجامید. این دو روزنامه که هر دو زاینده مشروطیت و قربانی استبداد هستند، در جریان انقلاب مشروطیت با ترویج افکار آزادی‌خواهانه و انتقاد از حکومت استبدادی، نقش مهمی در آگاهی و تنویر افکار عمومی مردم ایران در آن دوره داشته‌اند (رسول‌اف و راسخ، ۱۳۹۷، ۱۴).

سال ۱۳۲۵ قمری یکی از سال‌های عذاب‌آور برای محمدعلی شاه و نقطه عطفی در تاریخ مطبوعات ایران محسوب می‌شود. در این سال، ده‌ها نشریه از جمله حبل‌المتین (تهران)، روح‌القدس، صوراسرافیل، مساوات و نسیم شمال منتشر شدند و تحولی اساسی در محتوای روزنامه‌های ایران پدید آوردند. بسیاری از مطبوعات دوره مشروطه اول در خدمت حرکت اجتماعی بودند و صحنه انعکاس اندیشه‌ها و عقاید مختلف مردم محسوب می‌شدند (قاسمی، ۱۳۸۰، ۲۷). به این ترتیب، صوراسرافیل از مطبوعات مولود انقلاب مشروطه بود که حیات خود را در عصر محمدعلی شاه و در طلوعه استبداد صغیر آغاز کرد.

نقش و مشارکت مطبوعات در فرایند تحول در زمان انقلاب مشروطیت را باید در چارچوب شرایط جامعه ایران آن دوره در نظر گرفت که آنچه بیشتر مورد نیاز بود، مفاهیم سیاسی و اجتماعی بود. روح‌القدس معتقد بود حضور مستبدان و خیانتکاران در مملکت باعث شده که زمینه برای استقرار نظام مشروطیت فراهم نشود و نابسامانی‌هایی که از قبل در این مملکت وجود داشته، پس از مشروطیت ادامه یابد. لذا این روزنامه درصدد برآمد تا با انتقاد از ظلم و ستم‌هایی که مستبدان و عاملان آنها نسبت به مردم و

مشروطه‌خواهان انجام می‌دادند، چهره واقعی آنها را به مردم نشان دهد (رسول‌اف و راسخ، ۱۳۹۷، ۱۹).

مشروطه، سنت و تجدید

انقلاب مشروطه انقلابی بود مدرن که با گسستن از سپهر اندیشه سنتی ایران برای ماندگاری خود نیازمند برقراری ارتباط با فرهنگ ایرانی بود. وجود اندیشه‌ها و شکاف‌های تمدنی ناشی از همزیستی فرهنگ اسلامی و ایرانی، مشروطه را با دشواری‌های بسیاری روبه‌رو کرد. جامعه ایرانی گرفتار در چنبره استبدادزدگی، نه فرهنگ سیاسی توسعه‌یافته‌ای داشت که بتواند گفتمان سیاسی‌اش را سامان دهد و نه دارای دولتی توسعه‌گر بود که به فرهنگ‌سازی بپردازد. اندیشه مشروطه، مدرن بود و جامعه ایران، سنتی. آمیزش مدرنیته و سنت به تعارضاتی انجامید که تاریخ صد سال گذشته ایران را صحنه‌گردانی کرده است. جامعه سنتی ایران با جنبشی روبه‌رو شد که در پی فروپاشاندن سنت‌های تاریخی‌گذاشته بود. مشروطه با هدف لگام‌زدن بر قدرت سیاسی حاکم و افزایش حقوق شهروندان، از بست‌نشینی مخالفان استبداد قاجار در باغ سفارت انگلیس فاصله بسیار اندکی از نخستین اعتراض و بست‌نشینی مخالفان در حرم حضرت شاه‌عبدالعظیم و درخواست ایجاد عدالتخانه و روان‌کردن قانون اسلام در سراسر کشور پیمود و این فاصله اندک، اندیشه مشروطه را با ناپختگی می‌آمیخت؛ چنان‌که پس از گذشت یک سال و نیم از مبارزات انقلابیون، شاهد پیروزی مشروطه‌خواهان در تیر ۱۲۸۵ شمسی بودیم. تجار، علما و روشنفکران سه ضلعی بودند که مشروطه را طرح و بر آن پایداری کردند. هر سه لایه، مشروطه را عامل رهایی از استبداد قاجار می‌دانستند، اما برداشت یکسانی از مفهوم واقعی آن در ذهن نداشتند. روحانیون بیشتر با پندار دینی بودن مشروطه آن را یاری می‌کردند و بازرگانان در پی کاهش قدرت نظام سیاسی و ایجاد امنیت اقتصادی بودند؛ شاید تنها روشنفکران بودند که مشروطه را به معنی واقعی‌اش درک می‌کردند. این جنبش هم با نظام سیاسی خودکامه سرستیز داشت و هم با سیطره اندیشه‌های سنتی حاکم بر کشور. پس از پیروزی مشروطه‌خواهان، سخن از قانون اساسی به میان آمد، ولی شور انقلاب مخالفت‌ها را فرصت بروز نداد.

در جریان تصویب متمم قانون اساسی که با مرگ مظفرالدین شاه و پادشاهی محمدعلی میرزا ولیعهد همراه بود، تب انقلابی فروکش کرد و نخستین شعله‌های مخالفت به دست پاره‌ای از علمای تبریز زبانه کشید (معین‌آبادی، ۱۳۸۵، ۱۰۰).

زندگی سلطان‌العلماء

در دورانی که روزنامه‌نگاری به عنوان یکی از قدرتمندترین ابزارهای رسانه‌ای زمانه بود، شخصیت‌های بزرگی نقش زیادی در سازوکار جامعه و اعتراض به حکومت قاجار داشتند. بین همه آنها اسم شیخ احمد تربتی به عنوان اولین شهید روزنامه‌نگار ایران به چشم می‌آید.

از زندگی و روزگار شیخ احمد تربتی اطلاع چندانی نمانده است، جز آنکه در تربت‌حیدریه متولد و تا ۲۹ سالگی به تحصیل علوم اسلامی پرداخت و استادان او، پدر و علمای محلی در تربت بودند. فیاض خراسانی، پسرعموی شیخ احمد، در روز ۱۴ مرداد سال ۱۳۵۱، مقاله‌ای در روزنامه کیهان نوشت و نکته‌هایی ناگفته از زندگی شیخ احمد را روشن کرد: «احمد در سال ۱۲۹۲ ه.ق به دنیا آمد. پدر و دیگر اعضای خانواده می‌خواستند او به کسوت روحانیون درآید، اما خود او چنین نمی‌خواست. گویا در حدود ۱۳۲۲ یا ۱۳۲۳ هجری قمری، دیار خود را ترک گفت و به تهران آمد. سفر او به تهران، به دلیل تنگدستی و نداشتن وسیله، ۴۰ روز طول کشید. در تهران، در حجره‌ای در مدرسه صدر، خانه گرفت. روح سرکش، او را به جمع مشروطه‌خواهان انداخت و توانست شرایط و پیچیدگی‌های سیاسی زمانه را دریابد. پیش از انتشار روح‌القدس، مقاله‌های تندی نوشت که در بعضی مطبوعات آن زمان چاپ شد. وقتی روح‌القدس را منتشر کرد، برخی از اشراف کوشیدند تا با وعده و تهدید، او را از مخالفت بازدارند اما نتیجه‌ای نگرفتند. میرزا ابراهیم، برادرزاده او را به این علت به تهران فرستادند که هم از او خبری بگیرد و هم مراقب او باشد؛ زیرا می‌دانستند شیخ احمد روحیه‌ای ماجراجو دارد. میرزا ابراهیم اندکی پیش از به توپ بستن مجلس به تهران رسید و در این فاصله هرچه کرد، نتوانست در تصمیم احمد تغییری بدهد. به نظر

می‌رسد شیخ احمد در تهران زندگی بسامانی نداشته است. حتی ممکن است که اجاره دفتر روح‌القدس را انجمن‌ها یا دوستان مشروطه‌خواهی که یافته بود، می‌دادند. ناهار و صبحانه و شام را از قهوه‌خانه قرض می‌گرفت و شب‌ها در دفتر روزنامه یا حجره مدرسه صدر روزگار می‌گذرانید» (قاضی‌زاده، ۱۳۷۹، ۱۷۲-۱۷۳).

او پسر آیت‌الله حاج شیخ محمدحسین تربتی، یکی از شاگردان مرحوم ملا محمدکاظم خراسانی (یکی از سه مجتهد اعلم دوران مشروطه مقیم نجف) بود که مقدمات حوزه را نزد پدر و دیگر علمای تربت‌حیدریه آن روزگار فرا گرفته و از سنین نوجوانی به کسوت روحانیت درآمده بود. شخصیت بی‌تاب و جنجالی شیخ احمد، با شهادت جوانی وی درآمیخته و رفته‌رفته کنجکاو و او را نسبت به مسائل سیاسی و اجتماعی جامعه حساس‌تر کرد تا اینکه تحت فشار برخی مقام‌های دولتی وقت خراسان، عطشی که در درون وی نسبت به تأثیرگذاری در تحولات مهم تهران و بلکه ایران وجود داشت، بالاخره با مهاجرت وی به تهران فرونشست.

از «شیخ احمد تربتی» معروف به «شیخ احمد روح‌القدس» و «سلطان‌العلمای خراسانی» به عنوان نخستین شهید راه آزادی و قلم یاد می‌شود؛ البته برخی «جهانگیرخان صوراسرافیل» را به عنوان نخستین شهید روزنامه‌نگار می‌شناسند، اما بر اساس روایت مبارزان مشروطه‌خواه که پس از دستگیری در باغشاه حبس شده بوده‌اند، این دو هم‌زمان با هم اعدام می‌شوند، با این تفاوت که خیلی‌ها معتقدند شیخ احمد روح‌القدس، پیش از اعدام، زیر شکنجه شدید شهید شده و این جنازه او است که بر دار کشیده می‌شود.

مبارزات سیاسی و مطبوعاتی سلطان‌العلمای

ماجرای او که در ابتدا طلبه‌ای از اهالی تربت‌حیدریه و ساکن مشهد بوده از روزی آغاز می‌شود که برای انجام کاری سر از تهران درمی‌آورد و جریان‌های موافق و مخالف پایتخت او را با خود همراه می‌کنند؛ آن‌چنان که دست به

قلم می‌برد و چندی بعد نامش با عنوان یک روزنامه‌نگار سر از جراید روز درمی‌آورد.

شخصیت ممتاز و جنجالی شیخ احمد با شهامت جوانی وی درآمیخته و رفته‌رفته او را نسبت به مسائل سیاسی و اجتماعی حساس کرد تا اینکه تحت فشار مقامات حکومتی وقت قرار گرفت و ناگزیر به تهران کوچید. پس از ورود به تهران در مدرسه علمیه صدر حجره گرفت و به ادامه تحصیل پرداخت و به دلیل صراحت در گفتار و شهامت و بی‌پروایی، جای خود را در بین هسته‌های مشروطه‌خواه که به صورت پنهانی نشست‌هایی با یکدیگر داشتند، باز کرد. چند صبحی از شرکت در این گونه نشست‌ها نگذشته بود که ارتباطات وی با شخصیت‌هایی همچون مرحوم دهخدا، میرزا جهانگیرخان شیرازی و ملک‌المتکلمین برقرار شد (ملکی، ۱۳۹۳، ۷۳). تا اواخر عصر قاجار بسیاری از علما و نویسندگان و روزنامه‌نگاران را اگر کتاب یا نشریه معروف و معتبری داشتند، گاه به نام آن می‌شناختند؛ چنان‌که آخوند خراسانی را صاحب کفایه می‌خواندند و از این‌رو فرزندان وی به کفایی شهرت یافتند و میرزا جهانگیر خان شیرازی مذکور و میرزا قاسم خان تبریزی که جریده صوراسرافیل را منتشر می‌کردند، خود به صوراسرافیل مشهور شدند. شیخ احمد تربتی را نیز به سبب اشتها روزنامه‌اش، علاوه بر لقب سلطان‌العلماء برخی با نام روح‌القدس یاد کرده‌اند.

روح‌القدس مردی بود انقلابی در تمام معنی کلمه و تمام صفات برجسته‌ای را که انقلابیون معروف جهان دارا بودند، حائز بود. سری نترس داشت و بسیار تندخو و شجاع و جسور بود. او مؤمن به مشروطیت و دشمن استبداد بود و خود را وظیفه‌دار به حفظ حقوق ملت می‌دانست. با اینکه به اصول روزنامه‌نگاری آشنایی نداشت و از دنیای متمدن و دستگاه ملل راقیه بی‌اطلاع بود، از روزی که قلم در دست گرفت، چون عاشق دلداده با همان سبک ساده مخصوص به خودش که از یک روح پاک و بی‌آلایش سرچشمه می‌گرفت، به مخالفت با شاه مستبد قیام کرد و او را دشمن آزادی و انسانیت خواند و مانع ترقی ایران معرفی کرد و از میان بردن او را برای بقای مشروطیت لازم و واجب شمرد (ملک‌زاده، ۱۳۸۳، ۲/۴۴۰).

شیخ احمد در نهایت فقر زندگی را می‌گذراند، با این حال پیوسته با عوامل زر و زور و تزویر درگیر بود. در ماه ربیع‌الثانی سال ۱۳۲۵ ه.ق، از سوی یکی از دوستان خود به نام محمدیوسف خان هراتی، معروف به سردار مهاجر و مدیر نشریه فواید عامه، دعوت به همکاری شد. در آنجا بود که شیخ احمد با تمرین و ممارست در زمینه نویسندگی، امکان مبارزه قلمی با عوامل استبداد محمدعلی شاه و خاندان قاجار را یافت و پس از مدتی ساختمانی واقع در خیابان چراغ‌برق سابق و امیرکبیر امروز اجاره و دفتر روزنامه روح‌القدس را افتتاح کرد (ملکی، ۱۳۹۳، ۷۳-۷۴).

سلطان‌العلماء پیش از روح‌القدس، مدیر نشریه فواید عامه نیز بود. شماره اول روح‌القدس در ۲۵ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵ قمری منتشر شده است و مسلک روزنامه مبارزه علیه استبداد و شخص محمدعلی شاه بود (قاضی‌زاده، ۱۳۷۹، ۱۷۳-۱۷۴).

به نوشته کسروی، شیخ احمد پس از ورود به تهران، با محافل آزادی‌خواهی آشنا شده و عملاً وارد گروه مشروطه‌خواهان شد. چون استعداد نویسندگی داشت، در پاره‌ای از روزنامه‌های آن دوران شروع به نوشتن مقاله‌های انتقادی از دولت کرد، سپس با کمک دوستان بانفوذ خود در دربار، موفق به گرفتن امتیاز روزنامه روح‌القدس شد. در مقاله‌های خود در روزنامه مستقیماً خود شاه را مورد حمله قرار می‌داد که در همین زمان روزنامه او به مدت دو ماه توقیف و خودش مورد محاکمه قرار گرفت، ولی دادگاه نتوانست وی را محکوم کند (کسروی، ۱۳۵۷، ۴۸۵).

روح‌القدس روزنامه انقلابی و مبارزی است که به عنوان یکی از مظاهر نخستین روزهای بهار آزادی و پس از مشروطه‌خواهان در پذیراندن خواسته‌های ملی و مردمی خود به محمدعلی شاه، به پهن‌دشت مطبوعات ترقی‌خواه ایران قدم گذارد (کهن، ۱۳۶۲، ۱۳۶/۲).

«روزنامه روح‌القدس در طهران به مدیریت وی تأسیس و شماره اول آن در سال ۱۳۲۵ ق منتشر شده است. وجه اشتراک سالیانه آن در طهران ۱۲

قران بود. هدف روزنامه مبارزه علیه استبداد و مخصوصاً شخص محمد علی شاه بوده و از این جهت در انقلاب ۱۳۲۶ ق، روزنامه به دست قشون استبداد اشغال شد» (صدرهاشمی، ۱۳۶۳، ۳۲۳/۲).

در سرلوحه نشریه، از حافظ این بیت نقل می‌شد:

فیض روح القدس، ار باز مدد فرماید

دیگران هم بکنند آنچه مسیحا می‌کرد

«نشان روزنامه، از نظر طراحی، بسیار عالی کرسی‌بندی شده بود. زیر نشان نشریه، این جمله تکرار می‌شده که جریده‌ای است آزاد، علمی، سیاسی و پولتیک بحث می‌نماید و ابداً شئونات (!) و عناوین ظاهری، مانع از اظهار مطلب نخواهد بود» (قاضی‌زاده، ۱۳۷۹، ۱۷۵).

ظاهراً از روزنامه فوق‌الذکر بیش از ۲۶ شماره منتشر نشده و آخرین نمره آن که شماره ۲۶ است، در تاریخ ۱۸ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ قمری منتشر شد (صدرهاشمی، ۱۳۶۳، ۳۲۳/۲).

امتیاز روح‌القدس که شماره اولش در روز ۲۵ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵ انتشار یافت، به نام سلطان‌العلمای خراسانی صادر شد و تا اندکی پیش از کودتای باغشاه منتشر می‌شد. تا شماره ۲۶ از دوره آن را دیده‌ایم که تاریخ انتشارش مربوط به یک ماه قبل از کودتا باشد. سرمقاله شماره ۱۳ روح‌القدس که روز ۲۹ رمضان ۱۳۲۵ انتشار یافت، با عنوان «نطق غریبی با اشاره لاریی» گرچه درآمدی ملایم داشت ولی بعد از نقل این بیت که شاید گفته خود او باشد «مگر به گوش سلیمان ز من رساند باد/ نصیحتی که در او خیر سلطنت باشد»، می‌نویسد: «ای کاش! در این مملکت یک شاه‌پرست پیدا می‌شد، چند کلمه بدخواهی روح‌القدس را به شاه دادخواه می‌رسانید. ما را نه هوای سلطنت است و نه خیال وزارت. در حفظ وطن و حمایت هموطنان بکوشیم و از حرف حق گفتن چشم‌نپوشیم. میان رعیت و بنده فرق است. اطاعت شهوات نفسانی بر بنده لازم است نه بر رعیت، زیرا که رعیت بنده نیست و

آزاد است...». نشر این مقاله دیر روزنامه را در نظر شاه مورد نفرت قرار داد که بعد از به توپ بستن مجلس و دستگیری سلطان‌العلماء، در دنبال یک جنگ کوچه‌ای، تنش را در باغشاه به زنجیر کشیدند و بدو چندان عذاب و شکنجه دادند که می‌توان گفت هیچ‌یک از اسرای باغشاه به اندازه او تحمل آزار و بدرفتاری از دژخیمان استبداد نکردند؛ به‌ویژه قزاق‌ها که او را مسئول قتل یکی از یاران خود در هجوم به اداره روزنامه‌اش می‌شناختند، به او خیلی صدمه جسمانی زدند. سرانجام پیش از آنکه همراه دیگران از زندان باغشاه رها گردد، او را به نحوی از میان بردند که کیفیت حقیقی مرگ و اثری از جسد کشته او معلوم نگشت (محیط‌طباطبایی، ۱۳۶۶، ۱۳۷-۱۳۶؛ روزنامه روح‌القدس، شماره سیزدهم: ۲).

در پی انتشار شماره سیزدهم، به امر مجلس شورای ملی توقیف شد و مدیرش در تحت تعقیب مقامات قضائی قرار گرفت (ملک‌زاده، ۱۳۸۳، ۵۹۸/۳). تعداد قابل توجهی از نمایندگان مجلس شورای ملی از روزنامه روح‌القدس پشتیبانی کردند و آزادی و رفع توقیف آن را خواستار شدند. طرفداران محمدعلی شاه و درباریان به همراهی عده‌ای از روحانیون از مندرجات تند روح‌القدس انتقاد کردند و مدعی شدند که مدیر این روزنامه از آزادی مطبوعات سوءاستفاده کرده است و باید محاکمه شود. جالب توجه این بود که تا آن موقع هر روزنامه‌نگار و روزنامه‌ای می‌توانست در حدود اصول قانون اساسی، شاه و تمام اعضای دولت را مورد انتقاد قرار دهد. بالاخره در اثر میانجیگری رئیس مجلس شورای ملی، دستور رفع توقیف روح‌القدس صادر شد (مولانا، ۱۳۹۲، ۱۲۶).

روزنامه جنبه انتقادی شدید داشت و در روز خود کمتر از روزنامه‌های انتقادی هم عصرش مورد توجه مردم نبود (محیط‌طباطبایی، ۱۳۶۶، ۱۳۷). در میان روزنامه‌نگارانی که محمدعلی شاه بسیار از آنها تنفر داشت، سیدمحمدرضا شیرازی مدیر نشریه مساوات، میرزاجهانگیر خان و علی‌اکبر خان به ترتیب مدیر و سردبیر نشریه صوراسرافیل و احمد تربتی مدیر روح‌القدس بودند (قاسمی، ۱۳۸۰، ۳۰).

سرنوشت ناگوار او در بند و شکنجه‌شدن، نمایانگر میزان نفرت نظام استبداد، شاه و درباری و مرتجعین از وجود چنین روزنامه‌نگاران آزادی‌خواه است (کهن، ۱۳۶۲، ۱۳۶/۲).

همه تاریخ‌نویسان در توضیح وقایع پایانی مشروطه صغیر، کسوت فاخر شهادت را درخور جهانگیر و ملک دانسته‌اند و احمد تربتی را از یاد برده‌اند. واقعیت این است که شیخ احمد و نشریه تندرو او، روح‌القدس، آشتی‌جو تر از جهانگیرخان، دهخدا و صور نبودند. اما شاید علت فراموشی او، این باشد که شیخ احمد پیش از کودتای باغشاه، چندان در انجمن‌ها پایی و در گروه‌های سیاسی تازه شکل‌گرفته دستی نداشته است. خود شیخ احمد چندان تشکیلاتی نبود. پس از مشروطه هم کسی از شیخ احمد سخنی نگفت یا کمتر گفت. اما تردید نکنیم که شیخ احمد در جریان مشروطه هم مؤثر بود، هم پیشرو، هم انقلابی بود و هم پهلوان (قاضی‌زاده، ۱۳۷۹، ۱۷۲).

بی‌پروایی روزنامه از روی انصاف، اندکی هم مربوط به خام‌دستی شیخ احمد روحی در کار نگارش بود. روح‌القدس واقعاً در تندی و افشاگری و حمله قلمی، هیچ حدی برای خود نمی‌شناخت و به هیچ خطی اعتبار نمی‌داد. مستقیم، بی‌پروا، محکم و بی‌پرده با شاه درمی‌افتاد و هرچه می‌خواست نثار او می‌کرد. سلطان‌العلماء هرگز نمی‌توانست قلم فاخر و پخته‌ای چون قلم علی‌اکبر خان دهخدا داشته باشد (قاضی‌زاده، ۱۳۷۹، ۱۷۴).

افراطی‌ترین روزنامه، روح‌القدس بود که سرشار از تهمت و اتهام به مقامات رسمی دربار و نیز وکلای راه‌یافته به مجلس بود. در یکی از مقالات، شاه با لویی شانزدهم، پادشاه فرانسه، مقایسه و تهدید به قتل شده بود. در دیگر مقالات، عباس‌آقا قاتل امین‌السلطان با امام همام شیعیان علی بن ابی‌طالب در یک تراز قرار می‌گرفت (انقلاب مشروطیت، ۱۳۸۲، ۱۵۱؛ روزنامه روح‌القدس، شماره دوازدهم، ۲).

بررسی دوره کم‌حجم اما پربرار روح‌القدس نشان می‌دهد این روزنامه، آزادی قلم و ژورنالیسم متعهد و مردمی را جان بخشید. منافع ملی و پایبندی به

مصالح ملت و کشور، لحظه‌ای از قلم روح‌القدس دور نشده تا جایی که سرانجام این اعتقاد و وفای به عهد، او را با شکنجه و اعدام روبه‌رو ساخت (کهن، ۱۳۶۲، ۱۳۶/۲).

پیروزی مشروطیت چهره ایران را برای همیشه دگرگون کرد. تشکیل مجلس قانون‌گذاری و برقراری آزادی، بزرگ‌ترین نتیجه آن بود. لذا این شرایط برای شکوفایی نشریات آزاد و مستقل مناسب بود. این روزنامه‌ها بسیاری از مفاهیم سیاسی و اجتماعی را به جامعه معرفی می‌کردند. روزنامه‌هایی به نام‌های ترقی، بیداری، آدمیت، اتحاد، مساوات، ندای وطن و صوراسرافیل و روح‌القدس از جمله نشریات متداول آن زمان بودند. در چنین محیطی، روزنامه روح‌القدس پا به عرصه فعالیت گذاشت و با استفاده از فرصت کوتاه انقلاب، برای بیان آزاد اندیشه‌های خود، نظام حکومتی و استبدادی را به چالش کشید (رسول‌اف و راسخ، ۱۳۹۷، ۱۸).

توقیف و پایان کار روح‌القدس

سلطان‌العلماء با آن همه تهدید و سختی در طی انتشار روزنامه خود، از پیمان خود با قلم مردمی و انقلاب ملی دموکراتیک مشروطیت دور نشد و در هر فرصت مناسب، در جهت منافع و مصالح کشور و ملت، بی‌پروا و استوار، خواننده را هشدار می‌داد و بیدار می‌کرد تا در صحنه جنبش آزادی‌خواهانه باقی بماند و در برابر دسیسه‌های دشمنان داخل و خارج ایستادگی کند. حمله به قرارداد ۱۹۰۷ م بین دولت تزاری روسیه و امپراتوری بریتانیا بر سر تقسیم ایران و روشن کردن ماهیت استعماری این قرارداد و پیامدهای آن در سرکوبی جنبش ملی و استقلال‌طلبانه مردم، از جمله مقاله‌های روح‌القدس بود (کهن، ۱۳۶۲، ۱۳۹/۲-۱۴۰).

یکی از وظایف مطبوعات، ایجاد بستر مناسب برای نظارت بر حکومت و جامعه است. در عصر مشروطه با وجود سرکوب اهل قلم و روشنفکران آن دوره و نیز اعمال سانسور، بسیاری از نشریات بدون ترس به آگاهی مردم و نقد حکومت و شاه قاجار می‌پرداختند.

احساس خطر محمدعلی شاه قاجار از اوضاع و خشم او، به بمباران مجلس به وسیله گروهی از قزاقان روسی انجامید. پاره‌ای از صاحبان مطبوعات گریختند و چند نفر به دام افتادند و جان باختند و در این سال احضار، زندان و تبعید روزنامه‌نگاران و توقیف نشریه‌ها ادامه داشت (قاسمی، ۱۳۸۰، ۳۳).

وی، نخستین روزنامه‌نگاری بود که به دادگاه مطبوعات فراخوانده شد. پیش از آن، در دوره مطبوعات دولتی در طول بیش از ۷۰ سال، از آنجا که همه امور مطبوعات در دربار تدارک می‌شد، جایی برای محاکمه نمی‌ماند. پس از مشروطه هم تنها یک بار پیش از محاکمه شیخ احمد، میرزا جهانگیرخان را مخبرالسلطنه به بازپرسی خواند که البته به محاکمه نرسید (قاضی‌زاده، ۱۳۷۹، ۱۷۹).

روح‌القدس در طول حیات روزنامه‌نگاری دو بار توقیف شد. بار اول، انتشار مقاله‌ای در شماره ۱۳ باعث شد نخستین محاکمه رسمی مطبوعات در دوره مشروطه در تاریخ مطبوعات ایران برگزار شود. بار دوم توقیف هم پس از حمله به مجلس و تعطیل عمومی مطبوعات پیش آمد (همان، ۱۷۴).

سرمقاله شماره ۱۳ داعیه تداوم توقیف و محاکمه دست‌اندرکارانش را از پی داشت. پیش از محاکمه، عضدالملک با ارائه دادخواستی، شاه را به صدور عفو ملوکانه و رفع توقیف از روزنامه ترغیب کرد. رونوشت محاکمه پیش از آغاز به کار روزنامه چاپ گردید (انقلاب مشروطیت، ۱۳۸۲، ۱۵۳).

سرمقاله روزنامه روح‌القدس چنان لرزه‌ای بر اندام محمدعلی شاه می‌اندازد که از شدت خشم چکمه بر زمین می‌کوبد و مخبرالسلطنه، وزیر معارف وقت را احضار و او را مأمور انتقام از شیخ احمد می‌کند. مخبرالسلطنه هم بی‌درنگ دستور توقیف و جمع‌آوری شماره‌های ۱۳ و ۱۴ روزنامه روح‌القدس را صادر و وی را به محکمه معرفی می‌کند و این نخستین محاکمه رسمی یک روزنامه‌نگار در ایران است. محمدعلی شاه از شیخ احمد شکایت می‌کند. دادگاه روز ۳۰ شوال ۱۳۲۵ قمری به ریاست صدق‌الملک و با حضور

ادیب خلوت، نماینده وزارت علوم، به نیابت از طرف محمدعلی شاه تشکیل جلسه می‌دهد. شیخ احمد نخست به دادگاه ایراد گرفت و اولین جلسه محاکمه وی به دلیل عدم تأیید صلاحیت دادگاه از سوی سلطان‌العلماء و اینکه دادگاه مدارک و مستندات کافی دال بر اثبات مدعای خود نداشت، به روز بعد موکول شد و شیخ احمد چند روزی در دادگاه حاضر نشد. پس از چند روز که در دادگاه حاضر می‌شود، برای دادگاه شرط‌هایی تعیین می‌کند. اولین جلسه محاکمه وی با پیروزی وی خاتمه یافت. صدق‌السلطنه که ریاست دادگاه را بر عهده داشت، با نهایت عصبانیت چکش خود را بر روی میز دادگاه کوبید و با صدای بلند فریاد زد: محاکمه موقوف (ملکی، ۱۳۹۳، ۷۶-۷۵).

روح‌القدس ۲۶ شماره منتشر شد و شماره آخر آن در تاریخ ۱۸ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ قمری (سه هفته پیش از حمله به مجلس) انتشار یافت. دهخدا نیز دو شماره دیگر از روح‌القدس را در سوئیس انتشار داد. اما جالب آنکه در سال ۱۳۲۷ قمری و فتح تهران، بنا بر اسناد برجای مانده، روحانی جوانی به نام آقامیرزا داوود منشی‌باشی خراسانی از وزارت معارف به سبب سابقه‌ای که در تدارک روح‌القدس پیشین (تهران) داشته است، تقاضای انتشار مجدد آن را مطرح کرد (قاضی‌زاده، ۱۳۷۹، ۱۷۷).

روزنامه مذکور به اتهام دعوت مردم برای براندازی سلطنت، همکاری با مشروطه‌خواهان و درج مقالات منافی سلطنت در ۱۲۸۵ ه.ش توقیف و تا سال ۱۲۸۷ به دستور هیئت وزرای عظام چندین بار توقیف شده و عوامل دربار از نوشته‌های روزنامه روح‌القدس به ستوه آمده و دستور دادند سلطان‌العلماء را شکم دریده و جسدش را به چاهی بیندازند (خاکپور، ۱۳۷۹، ۲۱).

گویا بیست‌وهفتمین شماره روزنامه را هم‌زمان با حمله به مجلس آماده توزیع می‌کند که شهادتش مانع انتشار آن می‌شود. شیخ احمد از ناحیه اعضای حزب اجتماع‌یون عامیون، همچون میرزا جهانگیرخان صوراسرافیل و دهخدا حمایت مالی می‌شد (ملکی، ۱۳۹۳، ۷۴).

«پس از انقلاب ۱۳۲۶ قمری و فرار آزادی‌خواهان به خارج ایران، ازجمله این فراریان دهخدا بود که سابقاً در جریده صوراسرافیل مقالاتی منتشر می‌ساخت و به‌علاوه دبیری روزنامه روح‌القدس به عهده او بود. دهخدا پس از رسیدن به کشور سوئیس دو شماره روزنامه را آنجا منتشر نمود و پس از استقرار مشروطیت روانه استانبول گردید و روزنامه سروش را منتشر کرد» (صدرهاشمی، ۱۳۶۳، ۲/۳۲۶).

با بررسی مجموعه نشریات روح‌القدس، از تاریخ ۱۳۲۵، ۱۲ مرداد ۱۲۸۶ تا ۲۷ خرداد ۱۲۸۷، معلوم می‌شود که در کمتر از یک سال ۲۸ شماره از روزنامه روح‌القدس منتشر شده بود. در این مدت ۱۳ مقاله به چاپ رسید و همه سرمقاله‌های نوشته‌شده در روزنامه، فقط به موضوعات سیاسی اختصاص یافته و به هیچ موضوع دیگری پرداخته نشده بود؛ که این خود دلیلی بر سیاسی و انتقادی بودن این روزنامه است. جهت انتقادی سرمقاله‌های روزنامه بیشتر شامل وزرا و انتقاد از شاه و درباریان در رده‌های بعدی آن قرار دارد. به‌طور مثال می‌توان در صفحه دوم شماره اول، صفحه دوم شماره دوازدهم و صفحات دوم و سوم شماره سیزدهم این موارد را مشاهده کرد.

تحلیل گفتمان روزنامه «روح‌القدس»

زبان و ایدئولوژی: ترکیب دین و سیاست

روزنامه روح‌القدس از زبان مذهبی برای پیشبرد اهداف سیاسی خود بهره می‌برد. استفاده از عباراتی مانند «عدالت الهی»، «ظلم شاهانه» و «حاکمیت خداوند» نشان‌دهنده تلاش نویسنده برای مشروعیت‌بخشی به جنبش مشروطه از منظر دینی است. این ادبیات به جذب مخاطبان مذهبی و تأکید بر پیوند میان دین و سیاست کمک می‌کند. گفتمان روزنامه در این بخش بر این نکته استوار است که مشروطه‌خواهی نه تنها با اصول اسلامی در تضاد نیست، بلکه مکمل آن نیز هست.

نقد استبداد و بازنمایی شاه به عنوان دشمن ملت

یکی از محورهای اصلی گفتمان روح‌القدس، نقد مستقیم محمدعلی شاه و دربار قاجار است. مقالات این روزنامه، شاه را به عنوان نماد ظلم و استبداد معرفی کرده و او را با اصطلاحاتی همچون «دشمن مردم»، «ظالم زمانه» و «مانع پیشرفت» توصیف می‌کند. این لحن تند و مستقیم، ضمن جلب حمایت عمومی، باعث خشم دربار و توقیف روزنامه شد.

تقابل سنت و تجدد در گفتمان روزنامه

روزنامه روح‌القدس با تأکید بر ضرورت تغییر اجتماعی، به تحلیل شکاف میان سنت و تجدد می‌پردازد. در برخی مقالات، از سنت به عنوان مانعی بر سر راه پیشرفت یاد می‌شود، درحالی‌که در موارد دیگر، سنت به عنوان بستری برای ایجاد تغییرات مثبت معرفی می‌شود. این تناقض نشان‌دهنده تلاش روزنامه برای ایجاد توازن میان حفظ ارزش‌های سنتی و پذیرش عناصر مدرنیته است.

استفاده از استعاره‌ها و نمادها

استعاره‌های مذهبی و ادبی در مقالات این روزنامه نقشی کلیدی ایفا می‌کنند. برای مثال، استفاده از عبارت «فیض روح‌القدس» در سرلوحه روزنامه، نمادی از حمایت الهی از مشروطه‌خواهان است. همچنین مقایسه شاه با «فرعون» و مشروطه‌خواهان با «موسی»، برقراری ارتباط میان مخاطبان و پیام‌های روزنامه را تسهیل می‌کند.

ترویج آگاهی اجتماعی

یکی از ویژگی‌های برجسته روح‌القدس، تلاش برای آگاه‌سازی عمومی در مورد حقوق سیاسی و اجتماعی مردم است. در مقالات این روزنامه مفاهیمی مانند «آزادی»، «عدالت» و «حقوق ملت» مکرر مورد تأکید قرار گرفته‌اند.

این مفاهیم، گفتمان مشروطه‌خواهی را تقویت کرده و به بسیج اجتماعی کمک می‌کند.

نتیجه‌گیری

انقلاب مشروطه را می‌توان یک نقطه عطف گفتمانی در تاریخ معاصر ایران دانست؛ انقلابی که به تقابل میان گفتمان‌های سنت و تجدد انجامید و تلاش کرد با ایجاد نهادهای نوین، چارچوب‌های قدرت استبدادی قاجار را تغییر دهد. از منظر نظریه گفتمان، مشروطه‌خواهی نه تنها یک جنبش سیاسی، بلکه یک فرایند گفتمانی بود که مفاهیمی مانند «آزادی»، «عدالت» و «حاکمیت قانون» را در برابر گفتمان استبداد قاجار و حامیان آن مطرح کرد.

پیروزی انقلاب مشروطه، نتیجه پیوند میان گفتمان‌های مذهبی و مدرن بود که به واسطه نقش علما و روشنفکران تحقق یافت. روزنامه «روح‌القدس»، به مدیریت شیخ احمد تربتی، یکی از مهم‌ترین ابزارهای گفتمانی این انقلاب بود که توانست با بهره‌گیری از زبان مذهبی و سیاسی، مفاهیم مدرن مشروطه را به بخش‌های وسیع‌تری از جامعه منتقل کند. تحلیل گفتمان این روزنامه نشان می‌دهد چگونه از استعاره‌های مذهبی برای مشروعیت‌بخشی به اهداف سیاسی استفاده شد و مفاهیمی مانند «ظل‌الله» برای نقد مستقیم استبداد سلطنتی بازتعریف شدند.

در عین حال، تقابل گفتمان‌های سنت و تجدد، تضادهای عمیقی را در ساختار اجتماعی ایران ایجاد کرد. انقلاب مشروطه اگرچه توانست برخی از بنیان‌های استبداد را تضعیف کند، اما به دلیل درک متفاوت نیروهای فعال در آن از مفاهیم کلیدی، موفق نشد یک گفتمان هژمونیک پایدار ایجاد کند. این ناکامی گفتمانی باعث شد تقابل میان سنت و تجدد به عنوان یک چالش اساسی تا به امروز در فرایند توسعه ایران تداوم یابد.

شیخ احمد تربتی، به عنوان یکی از چهره‌های برجسته گفتمانی دوران مشروطه، نقش مهمی در شکل‌دهی به این تحول داشت. او با نشریه «روح‌القدس» توانست نقدهای صریحی علیه شاه و نظام سلطنتی ارائه دهد و گفتمان مقاومت را به مخاطبان انتقال دهد. مرگ او در زندان و سرکوب روزنامه‌اش، نشانگر شدت تقابل گفتمان استبداد با گفتمان مشروطه بود. باین‌حال، میراث گفتمانی او و دیگر پیشروان مشروطه همچنان به عنوان بخشی از حافظه تاریخی مبارزات آزادی‌خواهانه ایران باقی مانده است.

در نهایت، شخصیت برجسته و تأثیرگذاری شیخ احمد تربتی به عنوان یک کنشگر گفتمانی، نشان می‌دهد که چگونه افراد و رسانه‌ها می‌توانند در تغییر ساختارهای اجتماعی و سیاسی نقشی کلیدی ایفا کنند. نام‌گذاری خیابان‌هایی به یاد او در تهران و خراسان، نه‌تنها ادای احترام به این شهید راه آزادی است، بلکه تلاشی برای زنده نگه‌داشتن گفتمان عدالت و آزادی در تاریخ معاصر ایران محسوب می‌شود.

فهرست منابع

۱. ابوترابی‌ان، حسین (۱۳۶۶). **مطبوعات ایران**، از شهریور ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۶، تهران، انتشارات اطلاعات.
۲. آجدانی. لطف‌الله (۱۳۸۳). **علما و انقلاب مشروطیت ایران**، تهران، اختران.
۳. آقابخشی، علی، افشاری‌راد، مینو (۱۳۷۴). **فرهنگ علوم سیاسی**، تهران: مرکز اطلاعات و مدارک علمی.
۴. الگار، حامد (۱۳۷۲). **نیروی مذهبی در قرن هجدهم و نوزدهم**، در مجموعه مقالات پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت کمبریج، ترجمه عباس مخبر، تهران، نشر طرح نو.
۵. **انقلاب مشروطیت** (۱۳۸۲). از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا، تألیف گروه نویسندگان، ترجمه پیمان متین با مقدمه ناصر تکمیل‌همایون، تهران، امیرکبیر.

۶. براون، ادوارد گرانیول (۱۳۴۱). تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت، ترجمه محمدعلی موحد و رضا صالح‌زاده، تهران، کانون معرفت.
۷. تاجیک، محمدرضا (۱۳۷۹). گفتمان و تحلیل گفتمانی، تهران، فرهنگ گفتمان.
۸. تربتی، احمد (۱۳۶۳). مجموعه روزنامه روح‌القدس، به کوشش محمد گلبن، تهران، نشر چشمه.
۹. حسن‌پور، علی، نظری، علی‌اشرف (۱۳۹۲). تحلیل جامعه‌شناسی سیاسی از چشم‌انداز گفتمانی: منطق و برآیندهای معرفت‌شناختی، پژوهش سیاست نظری، شماره ۱۳.
۱۰. خاکپور، بیژن (۱۳۷۹). توقیف مطبوعات ایران در گذر زمان از ۱۲۰۲ ه.ش تاکنون، تهران، انتشارات پاس‌مشگاه.
۱۱. ذاکر حسین، عبدالرحیم (۱۳۷۵). مطبوعات سیاسی ایران در عصر مشروطیت، چاپ سوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
۱۲. رسول‌اف، رامین (۱۳۸۹). نخستین‌های تاریخ روزنامه‌نگاری ایران، تهران، انتشارات جامعه‌شناسان.
۱۳. صالحی‌امیری، سیدرضا (۱۳۸۶). مفاهیم و نظریه‌های فرهنگی، تهران، ققنوس.
۱۴. صدرهاشمی، محمد (۱۳۶۳). تاریخ جراید و مجلات ایران، جلد دوم، اصفهان، نشر کمال.
۱۵. قاسمی، فرید (۱۳۷۹). تاریخ روزنامه‌نگاری ایران، مجموعه مقالات، جلد اول، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۶. قاسمی، فرید (۱۳۸۰). مطبوعات ایران در قرن بیستم، تهران، نشر قصبه.
۱۷. قاضی‌زاده، علی‌اکبر (۱۳۷۹). جان‌باختگان روزنامه‌نگار، تهران، جامعه ایرانیان.
۱۸. قجری، حسینعلی، نظری، جواد (۱۳۹۲). کاربرد تحلیل گفتمان در تحقیقات اجتماعی، تهران، انتشارات جامعه‌شناسان.

۱۹. کاظمی، عباس، محسنی آهویی، ابراهیم (۱۳۸۷). تبعیض سنی، گفتمان سیاست فرهنگی در هویت بخشی به جوانان ایرانی، نامه علوم اجتماعی، شماره ۳۳.
۲۰. کسرای، محمدسالار، پوزش شیرازی، علی (۱۳۸۸). نظریه گفتمان لاکلا و موفه ابزاری کارآمد در فهم و تبیین پدیده های سیاسی، سیاست، دوره ۳۹، شماره ۳.
۲۱. کسروی، احمد (۱۳۵۷). تاریخ مشروطه ایران، تهران، امیرکبیر.
۲۲. کسروی، احمد (۱۳۹۰). تاریخ مشروطه ایران، تهران، نگاه.
۲۳. کهن، گوئل (۱۳۶۲). تاریخ سانسور در مطبوعات ایران، از صدور فرمان مشروطیت تا کودتای ۱۲۹۹، جلد دوم، تهران، آگاه.
۲۴. لاکلا، ارنستو و دیگران (۱۳۹۵). تحلیل گفتمان سیاسی، ترجمه امیررضایی پناه، تهران، نشر تیسار.
۲۵. مامونتوف، ن. پ (بی تا)، حکومت تزار و محمدعلی میرزا، خاطرات ن- پ- مامونتوف، ترجمه شرف الدین میرزا قهرمانی، تهران، انتشارات روزنامه اطلاعات.
۲۶. محمدپور، احمد (۱۳۹۶). تاریخ به روایت فلسفه، قم، لوگوس.
۲۷. محیط طباطبایی، محمد (۱۳۶۶). تاریخ مطبوعات ایران، تهران، بعثت.
۲۸. ملک زاده، مهدی (۱۳۲۵). زندگانی و شرح حال ملک المتکلمین، تهران، شرکت نسبی علی اکبر علمی.
۲۹. ملک زاده، مهدی (۱۳۸۳). بررسی تاریخ انقلاب مشروطیت، جلد یک تا پنج، تهران، سخن.
۳۰. ملکی، ابراهیم (۱۳۹۳). بررسی شهادی روحانیت مشروطه، تهران، علم.
۳۱. منوچهری، عباس (۱۳۸۷). رهیافت و روش در علوم سیاسی، تهران، سمت.
۳۲. مولانا، حمید (۱۳۹۲). وضعیت سیر ارتباطات اجتماعی در ایران، از مشروطه تا انقلاب اسلامی، تهران، انتشارات کتاب نشر.
۳۳. نفیسی، سعید (۱۳۶۸). تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران، تهران، نوبنیاد.